

تهران‌شناس ایران‌دوست

به مناسبت درگذشت ناصر تکمیل همایون،
جامعه‌شناس و مورخ ایرانی

محسن آزموده

اوایل خرداد ماه امسال با صادق حیدرنیا، مدیر انتشارات نگارستان اندیشه و عباس دعایی، پسر محمود دعایی - که هنوز مرحوم نشده بود - به منزل ناصر تکمیل همایون رفتیم. برای گفت‌وگویی پیرامون آخرین کتابش با عنوان «دکتر محمد مصدق در دوران سلطنت قاجار» رفته بودیم، به همان آپارتمان قدیمی تقاطع عباس‌آباد و ولیعصر. این گفت‌وگو در سی و یک خرداد امسال در روزنامه منتشر شد، با تیتر «مصدق را نمی‌توان از تاریخ حذف کرد» تکمیل همایون شیفته و مرید دکتر مصدق بود و عشق و علاقه‌ای وصفناپذیر به او و یاران او چون دکتر صدیقی داشت. ایران را به همین اندازه دوست داشت و دل‌باخته وطن بود. در همان دیدار که با حضور همسر و یار مهربانش صورت گرفت، به وضوح بیمار بود و به سختی راه می‌رفت، اما وقتی سخن از مصدق و جبهه ملی می‌شد، چشم‌هایش می‌درخشید و با شور و شغف راجع به او و یارانش صحبت می‌کرد.

میراث‌دار مشروطه‌خواهی

ناصر تکمیل همایون، زاده دوم آذر ماه سال 1315 محله‌ای قدیمی در قزوین بود، عشق و علاقه وافرش به ایران ریشه در کودکی‌اش داشت. سال‌هایی که قزوین در اشغال سربازهای روس بود و می‌دید که اشغالگران چگونه به مردم توهین می‌کنند، در همان سال‌های کودکی مناقشه آذربایجان در جریان بود و احساسات میهن‌دوستی را در وجودش زنده می‌کرد. پدر بزرگ مادری‌اش از مشروطه‌خواهانی بود که بعد از ناکامی‌های مشروطه خانه‌نشین شد و افسرده. شور و اشتیاق سیاسی از فرزند همین پدر بزرگ به ناصر نوجوان منتقل شد. خودش می‌گفت: «یک دایی داشتم که از قدیم سوابقی سیاسی داشت و اهل قهوه‌خانه بود و آنجا برای اهل قهوه‌خانه روزنامه می‌خواند و آخر شب در خانه هم اخبار روزنامه را می‌خواند و گاهی وسط صحبت‌هایش فحش یا ناسزایی هم به توده‌ای‌ها و هم به شاه می‌داد. همه این وقایع روی هم رفته آدم

را دگرگون می‌کرد، وقتی مخصوصاً نطق‌های مصدق را می‌دیدم و می‌شنیدم، خیلی تاثیرگذار بود.»

«یا مرگ یا مصدق»

ناصر نوجوان بعد از کلاس چهارم ابتدایی، در سال 1325 با خانواده از قزوین به تهران کوچ کرد و به مدرسه توفیق رفت. سپس برای متوسطه به دبیرستان علامه رفت و آنجا با چهره‌هایی چون محسن ابوالقاسمی و محمود کیانوش دوست شد. در همین سال‌های نوجوانی با حزب ملت ایران و داریوش فروهر آشنا شد و عضو سازمان دانش‌آموزان جبهه ملی شد. در 16 سالگی و در بحبوحه نهضت ملی، در تظاهرات 30 تیر 1331 شرکت کرد و آن‌طور که خودش گفته، سر کوجه نظامیه میدان بهارستان نزدیک بود تیر بخورد. در همین سال به علت شرکت در مبارزات ملی‌شیلات به زندان افتاد، اما به علت سن کم پس از دو هفته آزاد شد. بعد از اخراج از مدرسه علامه، به دبیرستان ملی مهیار رفت و در آنجا با مرتضی ممیز هم کلاس شد. در همین مدرسه که نامش به «بامداد» تغییر پیدا کرد، دیپلم ادبی گرفت.

بعد از کودتا در کنکور دانشگاه شرکت کرد و در سال‌های 1334-35 در رشته فلسفه و علوم تربیتی دانشگاه تهران پذیرفته شد. البته پیش از آن در جلساتی مذهبی شرکت می‌کرد که در آن چهره‌هایی چون آیت‌الله طالقانی و مهندس بازرگان و یدالله سبحانی حضور داشتند. ایشان قصد داشتند با این جلسات یک دانشسرای دینی تاسیس کنند. تکمیل همایون جوان در همان سال‌ها با برخی چهره‌های سیاسی چون مظفر بقایی و حسین مکی نشست و برخاست داشت و دکتر غلامحسین صدیقی را هم می‌دید. خودش در گفت‌وگویی علت انتخاب رشته فلسفه و علوم تربیتی را حضور چهره‌هایی چون دکتر صدیقی و مظفر بقایی و دکتر یحیی مهدوی و دکتر علی‌اکبر سیاسی عنوان کرده است. از دیگر اساتید او در دانشگاه می‌توان به دکتر رضازاده شفق، دکتر عیسی صدیق، مرحوم سید کاظم عصار و مرحوم فاضل تونی نام برد. رضا داوری اردکانی از هم‌کلاسی‌های او در دانشگاه بود.

در همان سال اول دانشگاه سر کلاس فلسفه یونان دکتر صدیقی شرکت کرد و در سال دوم با او درس جامعه‌شناسی را گذراند. علاقه‌اش به دکتر صدیقی تاحدی بود که به گفته خودش می‌خواست مثل او حرف بزند و راه برود و کتاب بخواند. ارتباط تکمیل همایون با صدیقی البته به کلاس‌های درس محدود نمی‌شد. خودش گفته «علاوه بر کلاس، روزهای جمعه هم اغلب می‌رفتم منزلشان. روزهای جمعه ایشان از علما، فضلا و استادان دانشگاه پذیرایی می‌کرد. من هم می‌رفتم. سه، چهار ساعت می‌نشستند حرف می‌زدند و بحث می‌کردند. من فقط گوش می‌دادم و این گوش دادن‌ها و

این حضور در آن جلسات برای من کلاس خیلی معتبري بود.» در این نشست‌ها چهره‌هایی چون ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، غلامرضا تختی، حاج محمدحسن شمشیری صاحب چلوکبابی شمشیری و دکتر محقق حضور داشتند.

مورخ جامعه‌شناس

شیوه تدریس و محتوای درسی صديقي در کلاس‌های درس تکمیل همایون را متوجه اهمیت تاریخ ایران در بررسی جامعه شناختی آن کرد. او رساله کارشناسی خود را با دکتر صديقي درباره علل توسعه و رشد تصوف در قرون چهارم و پنجم هجری گذراند و وارد مقطع فوق لیسانس علوم اجتماعی دانشگاه تهران شد. در این دوره با ایده‌ها و اندیشه‌های صديقي آشنایی بیشتری حاصل کرد و همزمان دستیار دکتر احسان نراقی شد و در دانشسرای عالی هم به تدریس جامعه‌شناسی پرداخت. همکاری با دکتر نراقی، تکمیل همایون را با جامعه‌شناسی مدرن آشنا کرد. او پس از گذراندن دوره کارشناسی ارشد، با کسب اجازه از دکتر صديقي برای ادامه تحصیل به فرانسه رفت.

تکمیل همایون در پاریس در دو رشته تاریخ و جامعه‌شناسی تحصیل کرد. در این سال‌ها به فعالیت سیاسی در همراهی با سازمان کنفدراسیون دانشجویان ایران مشغول شد و به ویژه با ابوالحسن بنی‌صدر دوست شد. او خود درباره این سال‌ها گفته است: «وقتی برای تحصیل به اروپا رفتم، دیدم بخش عمده طرفدارهای مصدق‌های ساکن آمریکا و اروپا احساسی است. در این میان بنی‌صدر استثنا بود. او در شناساندن مصدق، خط استقلال، موازنه منفی، دموکراسی و... بسیار موثر بود. ما شب‌ها باهم در این زمینه بسیار بحث می‌کردیم. این بحث‌ها باعث شد طرفداری من از آن حالت صرفاً احساسی به حالت تعقلی تغییر کند.»

دو دکتر و بازگشت به ایران

تکمیل همایون در فرانسه در سال‌های 1352 و 1356 به ترتیب در رشته‌های تاریخ و جامعه‌شناسی دو مدرک دکترای گرفت. موضوع رساله او در رشته تاریخ، «تاریخ‌نگاری دوره قاجار» بود و در رشته جامعه‌شناسی «مدرنیزاسیون ایران در دوره قاجار» که بعداً به عنوان «تغییرات سیاسی در ایران عهد قاجار» از آن دفاع کرد. مدرک دکترای دولتی تاریخ به او اجازه می‌داد در همانجا به عنوان استاد دانشگاه استخدام شود اما چند ماه مانده به انقلاب بهمن 1357 به ایران بازگشت و در موسسه تحقیقات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی زیر نظر احسان نراقی به فعالیت پرداخت. ایجاد بخش ایران‌شناسی در این موسسه و تدریس درس جامعه‌شناسی در دانشگاه ملی از جمله فعالیت‌های

او بود. انجام سخنرانی‌های انقلابی و ارتباط با اعضای جبهه ملی همچون دکتر صدیقی و داریوش فروهر موجب شد که ساواک او را احضار و به سبب فعالیت‌هایش از موسسه اخراج کند. تکمیل همایون در دانشکده علوم اجتماعی مجتمع دانشگاهی ادبیات و علوم انسانی و مجتمع دانشگاهی علوم اداری و بازرگانی (بعدها با موسساتی دیگر در دانشگاه علامه جمع یافت) با اسم مستعار عباس توفیق تدریس می‌کرد، اما به علت مخالفت ساواک از دانشگاه ملی و این مجتمع اخراج شد.

گرفتاری در سیاست

تکمیل همایون بعد از انقلاب، نخست تصدی معاون فرهنگی وزیر فرهنگ و هنر و تصدی دبیر شورای عالی فرهنگ را برعهده گرفت و با درجه دانشیاری در دانشگاه ملی (شهید بهشتی فعلی) به فعالیت پرداخت، اما تحولات سیاسی و دوستی و نزدیکی به ابوالحسن بنی‌صدر سبب شد که بعد از برکناری او از ریاست‌جمهوری در سال 1360، برای چند روز به اختفای او کمک کند. البته به گفته نادر تکمیل همایون، فیلمساز و تنها فرزندش، این اختفا در منزل خودشان صورت نگرفت. بعد از خروج بنی‌صدر از ایران، ناصر تکمیل همایون دستگیر و به جرم اختفای بنی‌صدر، به اعدام محکوم شد، اما این حکم با کمیسیون در قم زیر نظر آیت‌الله منتظری لغو و به حبس ابد تقلیل یافت.

تکمیل همایون از خرداد 1360 تا بهمن 1364 به مدت حدودا چهار سال و نیم در زندان ماند. پس از آزادی از زندان، مدتی به توصیه دکتر احمد فضل‌ی به نوشتن مدخل برای دایره‌المعارف بزرگ اسلامی پرداخت و سپس در سال 1366 به دعوت مرحوم بروجردی فعالیت خود را در موسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی کنونی) آغاز کرد و در سال 1367 در این موسسه استخدام شد و تا بازنشستگی در سال 1385 در این موسسه به تحقیق و پژوهش و تدریس پرداخت. او پس از بازنشستگی هم به همکاری خود با پژوهشگاه در زمینه تدریس در مقاطع تحصیلات تکمیلی، راهنمایی و مشاوره پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دانشجویان ادامه داد. همزمان با دفتر پژوهش‌های فرهنگی در زمینه‌های ایران‌شناسی و تهران‌شناسی و تهران‌پژوهی همکاری می‌کرد.

تکمیل همایون پژوهشگر

ناصر تکمیل همایون در وهله اول يك دانشور بود و اشتغالش به سیاست و سیاست‌ورزی از بد حادثه. او پژوهشگری توانا در حوزه تاریخ قاجاریه و پهلوی بود و با نگاهی جامعه‌شناختی در این باره تحقیق می‌کرد و می‌نوشت. او سال‌ها در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات

